

Középkori és modern zsidó irodalom

BBN-HEB11-313.1, BMVD-101.77, BBV-101.50

Panelóra, koordinálja: *Biró Tamás*

2015. április 8.: „Határjelenségek”:
karaita irodalom; fordítások; irodalom zsidó nyelveken

A februári bevezető előadás összefoglalása

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző *-- de ki számít zsidónak?*
- Zsidó közönség (célközönség, akinek a szerző szánja a művét, vs. olvasóközönség, aki ténylegesen olvassa, a mű keletkezése idején vagy később)
- Zsidó téma *-- de mi számít zsidó/zsidós témának?*
- Zsidó „jelleg”
  - Nyelv, amelyen született (héber, judeo-nyelvek...)
  - Héber Biblia, mint (kimondott vagy kimondatlan) alapszöveg
  - Diaszpóralét
  - Stb...

Határjelenségek kritériumonként

Mitől zsidó egy zsidó irodalmi/művészeti alkotás?

Lehetséges hipotézisek:

- Zsidó szerző, zsidó közönség — *de ki számít zsidónak?*
=> karaiták, szamaritánusok, sabbataiánusok...
- Zsidó téma — *de mi számít zsidó/zsidós témának?*
=> fordítások
=> népi irodalom, folklór — *szembeállítva a „magas” irodalommal.*
- Zsidó „jelleg”, pl. nyelv
=> judeo-nyelvek

Mitől zsidó a zsidó irodalom?

	Szerző	Közönség	Téma	Műfaj	Bibliai hivatk.	Diaszpóralét	Nyelv
<i>Biblia-magyarázat</i>	✓	✓	✓	✓ / ?	✓	✗	✓
<i>Halákhikus irod.</i>	✓	✓	✓	(✗ =>) ✓	✗ / ? / ✓	✓ / ? / ✗	✓
<i>Filozófia</i>	✓	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✗	✓ / ?	? / ✗	✗
<i>Tudományok</i>	✓	✓	✗	✗ / ✓	✗ (✓)	✗ (✓)	✓ / ✗
<i>Karaita irodalom</i>	?	? / ✓ / ✗	✓ / ? / ✗	✓ / ? / ✗	✓ / ✗	✓ / ✗	✓ / ✗
<i>Fordítások</i>	szerző: ✗ / ✓ fordító: ✓	arb>héb ✓ hb>lat ✗ / ?	? / ✗	? / ✗	? / ✗	✗	✓ & ✗
<i>Zsidó folklór</i>	✓	✓	?	?	✗ / ? / ✓	✓ / ✗	?

Karaiták, szamaritánusok:

vajon zsidónak számítanak-e? és elég „zsidósak”-e a szellemi alkotásaik: összevethető-e az irodalmi tevékenységük a mainstream zsidó irodalom jellegzetességeivel?

Karaiták (kezdetek, exegézis módszerek, három fontos név)

- Anan ben David (8. század): különböző legendák arról, miért vált aszkéta eretnekké. Pl. mert nem nevezték ki exilarchává?
- Fő műve, *Széfer ha-micvot* ('A parancsolatok könyve'): arámi nyelven íródott, töredékekben fennmaradt halákhikus kézikönyv, a rabbanita rabbinikus irodalom (Misna, Talmud...) alternatívájának szánva. Elveti a szóbeli tant, vissza kíván térni a Tóra szó szerinti értelméhez. Bár csak kevéssé szakad el a rabbinikus irodalom hermeneutikai módszereitől, de mégis (szándékosan?) a rabbanita halákhával ellentétes, gyakran annál szigorúbb eredményre jut.
- V.ö.: Későbbi karaita szerzők, pl. Benjamin al-Nahāwandī, már saját karaita egzisztenciális módszereket fejlesztenek ki, de a rabbanita halákhához közelebbi eredményre jutnak.)
- Karaita zsidóság: homályos eredet, a 10. századra alakul ki. Jakob Al-Qirqisānī, karaita történetíró a 10. század első felében még az „anaitákat” (Anan ben David követőit) külön szektaként írja le. Később a karaiták Anan ben Davidot a mozgalom alapítójának tartották. Spekulációk qumráni és szadduceus hagyományok bűvópatakszerű továbbéléséről és felbukkanásáról a karaita zsidóságban.

Karaiták (további kultúrtörténet)

- Legfontosabb központok: Jeruzsálem, Egyiptom.
- Részvétel a muszlim-zsidó-keresztény intellektuális életben (filozófia, teológia, nyelvészet, természettudományok...). Karaita irodalom ebben a korban: tipikusan klasszikus arab nyelven, arab betűkkel.
- Például Jafet ben Eli bibliakommentárjai.
- Rabbanita-karaita polémia: ld. pl. Szaadja gaon, Maimonides, valamint a polémia pozitív hatását a rabbanita bibliakommentárok, nyelvtan és történetírás (*salselet ha-kabbala*) fejlődésére.
- 12-13. századtól: a Bizánci Birodalomból (és Perzsiából, stb.) egyre több karaita települ át a Krimbe.
- Eltörökösödés: karaim nyelv (török nyelvcsalád).
- 15. század. elejétől: litvániai, karaim nyelvű karaita központok (Troki, Lutsk, stb.).

Szamaritánusok: a rabbanita és karaita zsidóság irodalmi tevékenységével összevetve

	Szamaritánusok	Karaiták
<i>Elszakadás a mainstreamtől:</i>	hellenizmus / római kor	i.sz. 9-10. század
<i>Kulturális földrajzi helyzet a középkorban:</i>	az arab világ perifériáján	az arab világ központjaiban is, majd Európa perifériáin
<i>Alapszöveg:</i>	Tóra (NaKh és rabbinikus irodalom nem)	TaNaKh (de rabbinikus irodalom nem)
<i>Nyelv:</i>	héber, arámi, arab	héber, (arámi,) arab, karaim
<i>Diaszpóralét:</i>	nincs a középkorban	van
<i>Műfajok:</i>	Tóra-kommentárok, liturgia, krónikák, nyelvtan	Bibia-kommentárok, liturgia, halákhikus kódexek, filozófia, nyelvtan, krónikák és sok egyéb
<i>Halákhikus irodalom:</i>	Kevés, nem szisztematikus, és más műfajok (tipikusan a rabbanita és karaita halákhával való összehasonlítás).	Van, de mások a műfajok, mint a rabbanita zsidóságban.
<i>Polémia rabbanitákkal:</i>	minimális kétirányú polémia	intenzív kétirányú polémia

Fordítási tevékenység *és a kultúra dinamikája*

Szellemi központok kulturális szférák határán

- 10. század, Dél-Itália: Bizánc és a latin világ között (v.ö. *Joszippon*).
  - 10-15. század, Hispania: muszlim-arab és keresztény-spanyol világ közt.
Fontosabb hullámhegyek: 10. sz. közepe-12. sz. közepe, 13-14. század.
  - 13-14. század, Provence: a spanyol és az askenázi világ közt.
  - 14-18. század, Itália: az askenázi és a szfaradi világ közt.
Reneszánsz, majd barokk.
  - 17. század, Amszterdam, majd London is: askenázi és szfaradi világ közt.
- + Üldözések, kiűzetések miatti vándorlások, mint a kult. kölcsönhatás forrásai:

Pl. 1148. almohadok: pl. *Maimonides*. Lásd még *Abraham ibn Ezra* vándorlásait.

Pl. 14. sz.: *Aser ben Jehiel* (ROS, kb. 1250-1327) 1303-ban Németo-ból Spanyolo-ba.

Pl. 1492: *Joszef Karo* (Toledo, 1488 – Cfat, 1575) és generációja Spanyolo-ból Cfatba.

A műveltség útja

- Az arab kultúra születése: görög és ind filozófiai és tudományos művek arabul hozzáférhetővé válnak.
  - Sok esetben szíren keresztül: görög > szír > arab.
  - Alkalmanként zsidók is (például *Haszdai Ibn Saprut* bizánci gyógyszerészeti művet görög > arab).
  - [Görög > héber: hellenisztikus, majd bizánci világban (ld. *Joszippon* görög-latin forrásait) főleg.]
- A reneszánsz kultúra születése: görög és arab művek latin fordításban hozzáférhetővé válnak.
  - Görög művek eleinte arab fordításokon, kommentárokon, „szemüvegen” keresztül. Csak az érett reneszánsz idején tanulnak meg a humanisták görögül (és héberül).
  - Sok esetben fordítás héberen keresztül:
arab > héber > latin (> spanyol, olasz, német stb.).
- Reneszánsz: többirányú folyamatok is egyszerre, például latin > héber.

A fordítási tevékenység jelentősége a zsidó kultúrtörténet szempontjából

- Kulturális, tudományos, irodalmi, filozófiai műveltség terjesztése:
  - Például az arabul született filozófiai, stb. művek hatása a rabbinikus tudományra:
    - *Kuzári; Tévelygők útmutatója, Széfer ha-micvot, RaMbaM Misna-kommentárja:* héber fordításban ismertek, használatosak máig (beleértve Y. Kafah fordítását).
  - Például nyelvészeti, csillagászati stb. ismeretek eljuttatása az askenázi világba:
    - Rasi és kortársai ismeretei erősen limitáltak: kevés mű volt héberül hozzáférhető (Menahem ibn Szaruq: *Maḥberet*; Sabbatai Donnolo kommentárja a *Széfer Jecirához*;...).
    - De a későbbi askenázi rabbikhoz egyre több tudományos ismeret jutott el.
- Héber szakszókinccs bővülése => „Egy holt nyelv virágzása”?

Neves fordítók

- Fordítással is foglalkozó neves rabbik (pl. Abraham ibn Ezra... .. David Gans...)
- Ibn-Tibbon család Provence-ban:
  - Juda ibn Tibbon: Granadából Lunelbe menekül (almohadok miatt?). Fordításai: pl. Bahja ibn Paquda (*Ḥovot ha-levavot* = *A szív kötelességei*), Szaadja gaon (*Hit és tudás*), Juda ha-Levi (*Kuzari*), Jona ibn Dzsanáḥ nyelvészeti munkái, stb.
  - Smuel ben Juda ibn Tibbon (kb. 1165-1232): pl. *Tévelygők útmutatója*.
  - Mose ben Smuel ibn Tibbon: a legtermékenyebb, számos tudományos művet is. Görög klasszikusok (pl. Eukleidesz), arab filozófusok (Al-Farabi, Avicenna, Averoes), zsidó szerzők (pl. Maimonides)...
  - ... és a család több további tagja.
  - Érdekesség: kisebb-nagyobb számban írtak saját műveket is.
- További fordítók is voltak a középkorban, pl. Juda al-Ḥarizi, stb.

A héber szakszókincs bővítése

- Smuel ibn Tibbon magyarázata a *Tévelygők útmutatója*-fordításához.

Saját maga vagy elődei a következő technikákkal éltek:

1. Szavak átvétele arabból vagy más nyelvekből.
  2. Ritka misnai és talmudi szavak újjáélesztése.
  3. Belső szóképzés (esetleg arab mintát követve):
létező főnévből új melléknév, létező gyök eddig nem használt igeörzsben...
  4. Létező szavak létező, de ritkán használt, nem közismert második, harmadik jelentésnek az újjáélesztése.
  5. Létező szavak új jelentésben (jelentésbővülés).
- + ismert szavakból álló kifejezések *terminus technicus*-ként való használata.

Folklór

Irodalom judeo-nyelveken

(Népi) irodalom egyéb (judeo-)nyelveken

- Judeo-nyelvek: jiddis, ladino (judeo-spanyol), judeo-arab, judeo-perzsa, judeo-olasz, judeo-görög, judeo-berber, stb. stb. stb.
- Mitől judeo-nyelv egy judeo-nyelv?
- „Magas irodalom” vs. folklór?
Például haszid legendák, judeo-spanyol dalok, pesti zsidó viccek, stb.
... és a széles spektrum, ami a „magas” irodalom és a folklór közt helyezkedik el.
- Judeo-spanyol (ladino, dzsudezmo) irodalom: jelentős részben szekuláris!
  - Folklór: népdalok, népmesék, stb.
  - Költészet, irodalom, stb.:
Romancero: középkori spanyol gyökerekre visszamenő, zenével kísért balladák.
  - Ladino (szűk értelemben) = egy hebraizáló, szó szerinti bibliafordítási műfaj nyelve.

Következő órára

Következő órára olvasandó (április 15.)

Judeo-arab irodalom

(előadó: Tolnai Ágnes)

Olvasandó:

Elijahu Hai ben Jozsef Guedj: *Széfer Maasze Saasuim* (Livorno, 1867).

Publikálja: Tolnai Ágnes: *Elijahu Gig' és az észak-afrikai judeo-arab irodalom.*

(Diplomamunka, ELTE BTK hebraisztika szak, 2012.) [D-81.8.Tol.1.]

A honlapról letölthető: <http://birot.web.elte.hu/courses/2015-irod3/>.

Következő órára olvasandó (április 22.)

Jiddis irodalom

(előadó: Komoróczy Szonja)

Olvasandó:

1. *Khurbn godl she-hoyo be-kak Ungarish-Broda*
(A nagy pusztítás, mely Ungaris Broda szent községében történt), 1686.
Shlomo J. Spitzer – Komoróczy Géza, *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*.
(Hungaria Judaica, 16. Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, 2003), pp. 790–812. [69.1.Spi.1.] [Letöltés](#).
2. *Glikl Hameln emlékiratai*, ford. Jólesz László.
(Budapest: Athenaeum 2000 Kiadó, s.d.), pp. 73–74. [61.7.2.Glu.4.] [Letöltés](#).
3. J. L. Perc: *A hallgatag Boncse* (bevezető: Komoróczy Szonja Ráhel; ford. Deme Anna, Komoróczy Szonja Ráhel, Lesták Eszter és Végh Roland). Szombat.org, 2012. december 23. [Link](#).

Nevek, címek, fogalmak a vizsgára ezen a héten

(Elvárás: egy-két mondatos meghatározás, időben (kb. évszázadra) el tudni helyezni; a Stemberger-könyvből tanulni + Encyclopedia Judaicában és máshol utánanézni.)

- Ibn-Tibbon család: Juda ibn Tibbon.
- Karaiták
- Anan ben David
- Jakob Al-Qirqisānī
- Jafet ben Eli
- Judeo-nyelvek
- Judeo-arab
- Ladino
- Romancero

Viszlát jövő szerdán!